

крив.

ВІСНИК ПРОКУРАТУРИ

3'2011

ВІСНИК ПРОКУРАТУРИ

№ 3(117) березень 2011

Загальнодержавне фахове юридичне видання

Редакційна колегія

ПШОНКА Віктор Павлович — Генеральний прокурор України;

БОЙЧЕНКО Юрій Васильович — головний редактор — начальник відділу зв'язків із засобами масової інформації Генеральної прокуратури України, заслужений журналіст України;

КИВАЛОВ Сергій Васильович — народний депутат України, президент Національного університету "Одеська юридична академія", доктор юридичних наук, професор, академік НАПНУ, заслужений юрист України;

МИХАЙЛЕНКО Олександр Романович — професор кафедри правосуддя Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України;

НОР Василь Тимофійович — завідувач кафедри кримінального процесу і криміналістики Львівського національного університету імені Івана Франка, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрНУ, заслужений юрист України;

РУДЕНКО Микола Васильович — завідувач кафедри правосуддя Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України;

СТАШИС Володимир Володимирович — радник ректора Національного університету "Юридична академія України імені Ярослава Мудрого", кандидат юридичних наук, професор, академік НАПрНУ, заслужений діяч науки і техніки України;

ТАЦІЙ Василь Якович — ректор Національного університету "Юридична академія України імені Ярослава Мудрого", доктор юридичних наук, професор, президент НАПрНУ, академік НАНУ, заслужений діяч науки і техніки України;

ШЕМШУЧЕНКО Юрій Сергійович — директор Інституту держави і права імені Володимира Корецького НАНУ, доктор юридичних наук, професор, академік НАНУ, НАПрНУ, УАПН та іноземний член РАН, заслужений діяч науки і техніки України.

Заснований
10 червня 1999 року

Засновники:

Генеральна
прокуратура
України;

Національний
університет
"Юридична
академія України
імені Ярослава
Мудрого";

Київський
національний
університет імені
Тараса Шевченка

**Журнал включено
до переліку
наукових
фахових видань**
(постанова
президії ВАК
України
від 10.02.2010 р.
№ 1-05/1)

**Свідцтво
про державну
реєстрацію**
Серія KB № 10791

**Головний
редактор —**
БОЙЧЕНКО
Юрій Васильович

Адреса:
МСП, 01601,
Київ-11,
вул. Різницька, 13/15
т. 288-87-61

Видавець —
видавництво
«Істина».
04073, Київ-073,
вул. Сирецька, 38
т. 468-31-31;
e-mail:
istina_bk@ukr.net

© Генеральна
прокуратура
України, 2011

Актуально

Віктор ПШОНКА

Із виступу на координаційній нараді керівників правоохоронних органів 11 березня 2011 року 3

Право та нагляд

Микола РУДЕНКО

Щодо питання співвідношення державного контролю і прокурорського нагляду за додержанням і застосуванням законів 6

Ольга КОРИНЯК

Особливості прокурорського нагляду за додержанням законів при застосуванні запобіжного заходу у вигляді взяття під варту 13

Зона особливої уваги

Оксана СЕВРУК

Прокурорський нагляд за додержанням законів щодо забезпечення прав дітей на доступність та безоплатність освіти в державних і комунальних навчальних закладах 19

Вікторія СКОРИКОВА

Криміналізація суспільних відносин у сфері насильства в сім'ї 26

Кадрова політика

Василь КРАВЧЕНКО

Службові розслідування як захід профілактики та виховання кадрів 32

Права людини

Ірина КОВТУН

Перевищення розумних строків розгляду справ 37

Проблема

Ігор СТЕПАНЕНКО

Діяльність виробничих майстерень: проблеми їх функціонування в установах виконання покарань 41

Кримінальне право

Ольга КРЮЧКОВА

Вбивство, поєднане зі згвалтуванням 44

Людмила ДЕМИДОВА

Якість кримінального законодавства про заподіяння майнової шкоди 49

Костянтин ОРОБЕЦЬ

Особливості суб'єктивної сторони незаконного зайняття рибним,

звіриним або іншим водним добувним промислом 57

Кримінальний процес

Юрій СЕРЕДА

Оцінка доказів та їх джерел у кримінальному судочинстві 67

Олександр АРТЕМЕНКО

Предмет доказування в кримінальних справах 72

Василь СТРАТОНОВ

Деякі проблемні питання кримінально-процесуального закону 75

Дискусія

Леонід ЛОБОЙКО

Про "ворогів" українського кримінального процесу 82

Виконавче провадження

Ольга РАДЬКО

Виконавче провадження очима прокурора 89

Питання теорії

Микола СИВАК

Поняття та ознаки приміток статей Особливої частини КК України 95

Право соціального забезпечення

Олеся ЛАПТИНОВА

Еволюція ставлення суспільства до осіб з обмеженими можливостями 101

Адміністративне право

Тетяна КОЛОМОЄЦЬ,

Павло ЛЮТИКОВ

Правове регулювання інституту відводу (самовідводу) в адміністративному судочинстві 108

Фінансове право

Віктор СУХОНОС

Деякі аспекти міжнародного співробітництва у сфері боротьби з легалізацією (відмиванням) злочинних доходів та фінансуванням тероризму 117

Спортивне право

Андрій АПАРОВ

Цивільно-правові та господарські механізми правового режиму фізкультурно-оздоровчої та спортивної діяльності 123

Міжнародне співробітництво 127

Еволюція ставлення суспільства до осіб з обмеженими можливостями

У контексті соціокультурних історичних змін

Першим напрямом цього наукового аналізу є короткий історико-правовий екскурс стосовно проблеми, що вивчається, який дозволить нам установити й розглянути еволюцію ставлення суспільства до осіб з обмеженими можливостями в контексті соціокультурних детермінант історичних змін.

Олеся ЛАПТИНОВА,
прокурор відділу
захисту майнових,
інших особистих прав
і свобод громадян
та інтересів держави
прокуратури
Луганської області,
юрист 1 класу

Будь-який історичний огляд починається з визначення періодизації певних явищ, подій, фактів. За основу візьмімо періодизацію, запропоновану групою дослідників-фахівців у галузі спеціальної педагогіки. Умовними рубежами п'яти виділених періодів є історичні прецеденти істотної зміни ставлення держави до осіб з обмеженими можливостями¹.

Мета статті полягає в тому, що сьогодні є пагальна потреба повернути увагу вчених, державних інституцій, громадських організацій до проблем процесу ставлення суспільства до осіб з обмеженими можливостями здоров'я. Комплексний характер зазначеної проблеми припускає необхідність звернення до наукових праць, які розглядають її різні аспекти.

Проблеми ставлення суспільства до осіб з обмеженими можливостями здоров'я отримали певне висвітлення у працях як вітчизняних,

так і зарубіжних вчених, зокрема М. Бабаєва, Л. Багрий-Шахматова, Ю. Бауліна, Є. Бодюла О. Беци, І. Богатирьова, В. Глушкова, Т. Денисової, М. Деткова, О. Джужу, В. Корчинського, О. Костенка, В. Львовичкіна, О. Марцева, М. Мелентьєва, П. Михайленка, О. Наташева, В. Петкова, Г. Радова, О. Ременсона, І. Сергєєва, В. Синьова, А. Степанюка, В. Трубникова та інших.

У кожній суспільно-економічній формації стан дітей з обмеженими можливостями (у тексті використовуються як синоніми такі терміни, як "діти з вадами розвитку", "діти неповноцінні з фізичної точки зору", "аномальні діти", "хворі діти" тощо) як членів суспільства визначався по-різному. Ставлення до людей з обмеженими можливостями виявлялось у формі, манері ставлення до них, у характері того соціального статусу, який для них передбачався².

Перший період еволюції ставлення до осіб з обмеженими можливостями (VIII століття до н.е. — XII століття н.е.), на думку дослідників, характеризується переходою від агресії й нетерпимості до усвідомлення необхідності надання допомоги й підтримки інвалідам.

В усіх європейських країнах, включаючи й Стародавню Русь, майже до Середньовіччя ставлення до дітей не вирізнялося гуманністю. Батьки розпоряджалися дітьми на свій розсуд, хвору чи "зайву" дитину могли вбити, продати в рабство.

Досліджуючи рабовласницьку епоху, достатньо навести приклад давньогрецької Спарти, де діти, неповноцінні з фізичної точки зору, просто знищувалися. У Стародавньому Римі спостерігалась аналогічна ситуація, коли неповноцінних дітей вбивали або топили. Сенека, який підтримував цю політику, вказував, що це — необхідність,

спрямована на виокремлення "негожого від здорового"³.

Перш за все це стосувалося дітей рабів. Подібні діти зі стану рабовласників усе ж не поділяли такої жорстокої долі: їм було надано право користування приватною власністю (без права її передачі), але відмовлено в участі в громадському житті. Громадське ставлення до дітей з обмеженими можливостями дотримувалося чіткого критерію корисності, яку окремий індивід здатний (або не здатний) принести.

Згадуючи про соціальний статус людини з порушеннями розвитку, так чи інакше ми стикаємося з релігією та церквою, які завжди регулювали морально-етичні норми й суспільні відносини. Політика церкви в різний час у питаннях, що стосуються так званих неповноцінних членів суспільства, була різною.

У період середньовічної інквізиції в Європі будь-яку аномалію оголошували проявом "злого духу на землі", і таких людей усіляко відмежовували від громадського життя, незважаючи на їх класову належність⁴. Хвороба, в розумінні Августина Аврелія, пов'язана з вадами, і є покаранням за гріхопадіння й непокору⁵.

Милосердя до дітей й турбота про них, особливо про поодиноких, стали поширюватися зі зміцненням християнського світогляду. Підставою такого ставлення стала одна з основних заповідей християнства — про любов до ближнього. Церква вказувала на милосердя як на шлях спасіння душі людини. На Русі любов до ближнього традиційно проявлялася у співчутті до стражденого, а її першою вимогою визнавалася власна милостиня.

У слов'янських державах на таких дітей дивилися як на "божих людей" і оточували ореолом свя-

тості⁶, наприклад, слова "святий" та "юродивий" на Русі практично були синонімами.

Громадське піклування про убогих дітей виникло на ранніх етапах розвитку Київської держави (у 966 р. князь Володимир Свято-славович в Уставі про православну церкву вказує на обов'язок церкви турбуватися про бідних, убогих та юродивих), перший притулок виникає при Києво-Печерській Лаврі вже в XI столітті. На початку XII століття в "Поученні князя Володимира Мономаха своїм дітям" ми знаходимо такі рядки: "Всього паче убогих не забувайте, але елико можете по силі корміте й подавайте сироті й вдовиці оправдайте сами, а не давайте сильним загубити людину".

Отже, першим соціальним інститутом суспільства, що простягнув руку допомоги людям, яких відторгла більшість, стала християнська церква, точніше — християнське віровчення з його релігійною чуттєвістю й релігійним співчуттям. Основна ідея, що зародилася на цьому етапі історичного розвитку — це ідея милосердя як не тільки чеснота, а й обов'язок християнства. За п'ять століть європейськими країнами було пройдено шлях від монастирських хосписів і притулків до створення державної структури піклування й лікувальної допомоги з характерними для неї інститутами (лікарні, притулки, лепрозорії). Тобто основним підсумком першого етапу є усвідомлення державою необхідності піклування в тих або інших формах про осіб з вираженими відхиленнями в розвитку і початок формування соціальних (світських) систем державного піклування. Особливостями цього етапу в нашій країні було те, що східнослов'янські народи спочатку не виявляли агресії або

вираженої неприязні до інвалідів, а навпаки, ставилися до них жалісливо, що дозволило відносно легко перейняти досвід Візантії. Хоча ці процеси й відбувалися в Київській Русі на 4—5 століть пізніше, ніж у Західній Європі, національні й культурні традиції відносно швидко запозичили і сприйняли християнські моделі піклування.

Другий історичний період включає хронологічні межі з XII до XVIII століття.

У Європі епоха інквізиції змінилася Ренесансом, який проголошував антропоцентризм стосовно всіх сфер суспільного життя й науки. Стосовно аномальних дітей у суспільній свідомості також відбулися зміни. У цей час зароджуються засади гуманістичної медицини щодо душевнохворих. Уперше здійснено класифікацію душевнохворих (Ф. Платтер, XVII століття). В Англії в цей час спробували законодавчо встановити межу між ідіотами й божевільними, закріпити права громадян з обмеженими можливостями⁷.

Філософи й педагоги тієї епохи також не залишали поза увагою людей, які мають психічні або фізичні вади. Я. Коменський уперше розглянув з педагогічної точки зору взаємозв'язок інтелектуального розвитку дитини з її поведінкою, а також виділив типи розумового розвитку дітей.

У 1586 р. у статуті Львівської братської школи було зафіксовано, що "вчитель повинен і вчити, і любити дітей усіх однаково, як синів багатих, так і сиріт, убогих, і тих, які вулицями ходять, прохаючи на прожиток. Учити їх, хто скільки по силах учитися може..."⁸.

Іван Грозний у XVI столітті прийняв Закон про необхідність опікування хворих та бідних, але Закон так і не здобув поширення. Протягом наступних століть ро-

сійські монахи вважали своїм обов'язком звертатися до проблем хворих дітей та дорослих (проект Петра I про створення шпиталю для розумово ненормальних, законодавче закріплення критеріїв цієї ненормальності; створення перших будинків для душевнохворих за часів Катерини II тощо).

Зі зміцненням державності стали більш чітко визначатися два взаємодоповнюючих один одного напрями в розвитку громадського піклування. Перший напрям — продовження традицій великих князів, які показували приклад власного опікування стражденими, у тому числі й сиротами. Це виявлялось у поширенні особистої благодійності, в зміцненні позитивної громадської думки щодо милосердя. Другий — удосконалення форм та збільшення масштабів державного суспільного піклування при збереженні пріоритету церкви в питаннях благодійної діяльності.

Подальший розвиток державне опікування про дітей здобуло в цей час і через спеціальні дитячі заклади. Петро I наказав монастирям піклуватися й виховувати сиріт та дітей з вадами розвитку до 7-річного віку, а потім відправляти їх до шкіл для навчання ремеслами. Крім того, наказом від 1715 р. він наказав влаштовувати в Москві та інших містах "шпиталі для негожих немовлят". Джерелом утримання цих закладів були міські прибутки та кошти, пожертвовані приватними особами та церквою. Коли діти підростали, їх віддавали: хлопчиків — у навчання майстрам, дівчаток — у прислужування. Роздавали дітей також у села.

Для подальшого розвитку державної системи піклування про дітей-сиріт та дітей з обмеженими можливостями багато зробила Ка-

теріна II, яка затвердила план створення Імператорського виховного будинку в Москві⁹. Його проект, автором якого був відомий діяч освіти І. Бецький (1704 — 1795), незаконнороджений син князя Трубецького, передбачав із сиріт і "негожих" дітей створити через виховання й навчання нову породу людей — нових батьків та матерів — і таким чином створити в Росії новий прошарок. Цей заклад з особливим шпиталем для незаміжніх породіль був державним і мав будуватися "загальним поданням".

Кількість дітей, які потребували піклування, зростала. Усі заклади для сиріт були переповнені, не вистачало годувальниць, що призводило до високої смертності їх вихованців. Тому дітей стали віддавати на виховання до приватних сімей, яким держава сплачувала певні суми грошей. Цікаво зазначити, що при такому влаштуванні дітей до вихователів дотримувалися принципу їх пропашкової приналежності, тобто діти ремісників передавалися ремісникам, діти торговців — купцям.

У 1775 р. було засновано наказ громадської опіки — за суттю систему державної допомоги. Це відбулося на 100 років раніше, ніж в Америці — батьківщині соціальної роботи. Нове відомство визначало всю соціальну політику в країні. У кожній губернії опікування дітьми та виховання дітей, які потребували допомоги, здійснювали народні школи, притулки, сирітські будинки, на що регулярно виділялися державні кошти. Крім того, усіляко заохочувалися громадяни та приватні особи для пожертвувань.

За часів Катерини II вперше було законодавчо дозволено створити благодійні громади. Однак майже до початку XX століття

ставлення до цих громад було дво-
яким: з одного боку, їх підтри-
мували як джерело допомоги дер-
жаві, з іншого — побоювалися як
можливого "розсадника" вільно-
думства. Одним з важливих напрямів
діяльності благодійних това-
риств було створення виховних,
навчальних та інших дитячих за-
кладів — шкіл, притулків тощо.

Основною характерною межею
аналізованого етапу стало те, що
суспільством пройдено складний і
важкий шлях від усвідомлення
необхідності піклування про інва-
лідів до усвідомлення можливості
навчання глухих і сліпих дітей або,
як зазначають дослідники, від
притулків через досвід індивідуаль-
ного навчання до перших спеціаль-
них навчальних закладів.

Кінець XVIII — початок XX сто-
літь — це третій період еволюції
ставлення суспільства до осіб з об-
меженими можливостями. За цей
час у суспільній свідомості та в по-
літиці європейських держав був
пройдений шлях від усвідомлення
самої можливості навчання дітей-
інвалідів до визнання права ано-
мальних дітей на освіту.

У XIX столітті з'являються ди-
тячі притулки, створені на кошти
приватних благодійників. Яскравим
прикладом такого закладу був
заснований у 1843 р. Взірцевий
притулок придворного банкіра ба-
рона Штиглиця в Петербурзі, який
протягом 70 років утримувався на
його кошти. За цей час через
притулок пройшло понад 10 тис.
вихованців — у основному дітей
солдатів та ремісників¹⁰.

Особлива увага приділялася
дітям з фізичними вадами: глу-
хим, сліпим, калікам, для яких
також створювалися спеціальні
виховні заклади.

Реформи 1860-их років дали
новий імпульс розвитку системи
опікування дітьми у Росії, перед-

усім за рахунок приватної благо-
дійності. Ініціатива приватної
благодійності переходить від ари-
стократів до купців, фабрикантів та
дрібного маєткового дворянства.
Створюються заклади соціального
забезпечення найрізноманітніших
видів, багато з яких не мали ана-
логів за кордоном.

У результаті всіх цих перетво-
рень у Росії на початку XX сто-
ліття створилася широка мережа
державних, церковних та при-
ватних благодійних закладів, що
займалися наданням допомоги ді-
тям, які її потребували.

Найбільш важливе значення
мали закриті заклади — виховні
будинки та дитячі притулки, подіб-
ні до сучасних дитячих будинків і
шкіл-інтернатів. Організація діяль-
ності таких закладів була різно-
манітна й здебільшого визначалася
ініціативою їх працівників, наприк-
лад Санкт-Петербурзький вихов-
ний будинок успішно здійснював
безперервне опікування дітьми, не-
здатними до самостійного життя,
патронаж здійснювався до досяг-
нення вихованцями 20-річного
віку. Діти жили й навчалися у ви-
ховному будинку, який мав свої
лікарні, школи, ремісні заклади,
а також училища, де готували
фельдшерниць, учителів для влас-
них та сільських шкіл. Обдаровані
вихованці могли вступити до уні-
верситету, медичної академії, для
чого створювався недоторканий
іменний капітал. Щорічно у вищі
навчальні заклади вступало близь-
ко 20 дітей.

У Європі також переважали
тенденції гуманного ставлення до
аномальних дітей. Це було пов'язано
з упровадженням у життя ідеї
про систему загальної початкової
освіти (XIX століття), що призвело
до появи дітей, які не справлялися
з програмою навчання і сприй-
малися оточуючими як аномальні

не тільки у фізичному, а й у соціальному, громадському аспектах. За такої ситуації допомога цій категорії дітей розглядалася вже не як суто прояв громадської гуманності, а і як соціальна необхідність, засіб збереження суспільства. Результатом усього цього було відкриття соціальних закладів для розумово відсталих наприкінці XIX століття в Англії (1892 р.), а трохи пізніше — створення законодавчої бази для регулювання діяльності закладів щодо відбору та корекції порушень розвитку (1899 р.). З'явилася низка громадських організацій, деякі з них існують і донині (наприклад англійська "Національна асоціація на допомогу дефективним дітям", створена у 1903 р.).

У Росії ініціатива щодо опікування про осіб з порушеннями розвитку довгий час виходила від подібних громадських організацій та приватних осіб і меншою мірою — від держави.

У цілому в Росії до 1913 р. існувало понад 900 виховних будинків та притулків закритого типу, 80% вихованців цих закладів були сиротами та напівсиротами, інші формально мали батьків, але по суті були безпритульними або ж походили із сімей, які не могли забезпечити їх існування. Утримувалися ці заклади на 70% за рахунок приватних коштів і лише на 5% — за рахунок коштів держави (цю частину коштів виділяли земства).

Цікавий тип закладів для дітей — ремісні майстерні, де були як учні, що знаходилися на повному утриманні, так і ті, що приходили. У цих закладах діти навчалися не тільки різних ремесел, а також грамоти й математики. Утримувалися ремісні майстерні в основному на кошти приватних осіб та благодійних товариств¹¹, наприк-

лад навчальна ковальсько-слюсарна майстерня імені письменника Аксакова була створена дрібними землевласниками Самарської губернії при Аксаковській вотчині, у ній навчалися 15 дітей, що мешкали в інтернаті при майстернях, і 10 дітей, які приходили із сусідніх сіл. В Астрахані купці Макарови та Шульгіни за власні кошти створили ремісну школу для 60 хлопчиків. Були організовані й численні трудові пункти, які давали дітям роботу додому і займалися потім продажем продукції їх праці. У сільських місцевостях почали з'являтися сільськогосподарські колонії, які працювали за таким самим принципом.

Новим і дуже характерним для цього періоду стало надання допомоги дітям з фізичними вадами. Почали створюватися спеціальні заклади для таких дітей — притулки, школи, училища. Особливо активно розвивалося опікування про сліпих дітей. У Росії був накопичений багатий досвід навчання та виховання сліпих, який вивчався подібними організаціями Великобританії, Німеччини. У 1893 р. у Росії працювало 20 училищ для сліпих. Був створений Імператорський інститут сліпих для дорослих і дітей чоловічої статі, який опікувався сиротами 8—12 років усіх прошеарків. Діти отримували освіту в обсязі початкових училищ, їх навчали гри за особливою методикою на різних інструментах. Вони мали оркестр, хор, свою типографію. По досягненні вихованцями 20-річного віку їх переводили на квартири, де вони перебували на повному утриманні. Ті, хто міг, жили самостійно, заробляючи собі на життя. Створювалися також заклади для інших категорій дітей-інвалідів, передусім на благодійні кошти, наприклад, ті ж згадані вище купці Макарови

та Шульгіни з Астрахані фінансували школу для 30 глухонімих дітей¹².

Для поліпшення існуючого становища дореволюційні спеціалісти та громадські діячі пропонували 3 основні шляхи. Перший — створення якогось загального координуючого органу. Другий — покладання всієї відповідальності за соціальне забезпечення дітей на державу. Третій шлях передбачав перекладання опікування про дітей на земське та міське громадське самоврядування.

Четвертий період еволюції у ставленні до осіб з обмеженими можливостями характеризується формуванням у суспільстві розуміння необхідності спеціальної освіти

для тих, хто її потребує. У цей час активно розвиваються, диференціюються системи спеціальної освіти. Цей етап охоплює період з початку XX століття до 70-их років.

Однак система соціального піклування про дітей, незважаючи на всі її досягнення, постійно піддавалася критиці з боку сучасників. Головним докором на її адресу було те, що в ній діяли численні, не пов'язані між собою заклади різного підпорядкування та приналежності. У результаті спостерігалася нерівномірність у розподілі коштів та зусиль між окремими видами піклування, неузгодженість допомоги, що утруднювало отримання допомоги саме тими, хто її потребував.

¹ Див.: Концепція ранньої соціальної реабілітації дітей-інвалідів / Права інвалідів в Україні. — К., 2002. — С. 87—120.

² Див.: История педагогики и образования. От зарождения воспитания в первобытном обществе до конца XX в.: Учебн. пособ. / Под ред. А.И. Пискунова. — М., 2001. — С. 6.

³ Див.: Выготский Л.С. Основы дефектологии: В 6 т. — М., 1982. — Т. 5. — 368 с.

⁴ Див.: История педагогики и образования. От зарождения воспитания в первобытном обществе до конца XX в.: Учебн. пособ. / Под ред. А. И. Пискунова. — М., 2001. — 288 с.

⁵ Див.: Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. — М., 1977. — 304 с.

⁶ Див.: История педагогики и образования. От зарождения воспитания в первобытном обществе до конца XX в.: Учебн. пособ. / Под ред. А.И. Пискунова. — М., 2001. — 288 с.; Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. — М., 1977. — 304 с.

⁷ Див.: Заверико Н. Историко-теоретичний аналіз досліджень проблеми соціалізації особистості / Соціальна педагогіка і адаптивність особистості. — Суми, 1994. — С. 49—59.

⁸ Див.: Богуш А.М., Варяниця Л.О., Гавриш Н.В., Курінна С.М., Печенко І.П. Діти і соціум: Особливості соціалізації дітей дошкільного та молодшого шкільного віку: Монографія / За заг. ред. Н.В. Гавриш. — Луганськ, 2006. — 368 с.

⁹ Див.: Богуш А.М., Варяниця Л.О., Гавриш Н.В., Курінна С.М., Печенко І.П. Вказ. праця.

¹⁰ Див.: Иващенко Г.М. Социальная реабилитация дезадаптированных детей и подростков в специализированном учреждении. — М., 1996. — 216 с.

¹¹ Див.: История педагогики и образования. От зарождения воспитания в первобытном обществе до конца XX в.: Учебн. пособ. / Под ред. А. И. Пискунова. — М., 2001. — 288 с.

¹² Див.: Там само.